

Szerkesztette: Szirmai Viktória

**A TERÜLETI
EGYENLŐTLENSÉGEKTŐL
A TÁRSADALMI JÓL-LÉT FELÉ**

A TERÜLETI
EGYENLŐTLENSÉGEKTŐL A
TÁRSADALMI JÓL-LÉT' FELÉ

SZIRMAI VIKTÓRIA
(SZERK.)

Kodolányi János Főiskola
Székesfehérvár
2015

Társadalmi jól-lét problémák Európában: egy versenyképesebb Európa lehetősége⁷

Szirmai Viktória

Aligha vitatható, hogy a társadalmi jól-lét problémák, közte a társadalmi, térbeli egyenlőtlenségek enyhítése a mai európai országok számára az egyik legidősebb megoldandó feladat. Ez ma már annak az Amerikának is egyre fontosabb, ahol az emberek hosszú időn keresztül nemcsak, hogy sokkal inkább elfogadták a társadalmi egyenlőtlenségeket, mint az európai népek, hanem az ahhoz való viszony az amerikai és az európai társadalmi modellek közötti különbség egyik fő mutatója, meghatározó tényezője volt. Egy 2008-ban megjelent könyv szerint az „amerikaiak és az európaiak eltérően gondolkodnak a szegénységről, az egyenlőtlenségekről, a jövedelmek újraelosztásáról a gazdagok és a szegények között, a szociális védelemről és a jólétről. Az amerikai vélemény nagyjában-egészében az, hogy a szegények segítsenek önmagukon. Ezzel szemben az európaiak szerint elsősorban a kormány dolga kiemelni az embereket a szegénységből” (Alesina–Giavazzi, 2006, 27.). A könyv két szerzője, Alesina és Giavazzi szerint egész Európa jövője függ attól, hogyan tud megszabadulni a mai szociális beállítottságától, hogyan építi le a (tegyük hozzá, a még megmaradt) jól-léti tevékenységeit, hogyan képes közeledni az amerikai modellhez.

Nagyon sokan nem értenek ezzel egyet, és nemcsak az európai társadalmak és azok (főként baloldali) politikusai, hanem a külön-

⁷ A publikáció az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Készült a „Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés” című, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 azonosító számú projekt keretében.

böző tudományok képviselői sem. Az európai tudományok területén egyre többen éppen azt képviselik, hogy Európa „amerikanizálása” nem ad megoldást, nem szabad elfogadni az amerikai modellt, és meg kell őrizni az európai rendszernek éppen a szociális bázisával összefüggő előnyös, amerikaitól eltérő jellemzőit (Kazepov, 2010).

A tények szerint az amerikai politikai és tudóstársadalom véleménye is változik. Barack Obama, az Egyesült Államok elnöke, a Center for American Progress kutatóintézetben 2013-ban elmondott beszédében a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek veszélyeit hangsúlyozta, és azok csökkentését javasolta.⁸ Joseph E. Stiglitz 2012-ben megjelent „*The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*” („Az egyenlőtlenség ára: A mai megosztott társadalom miként veszélyezteti a jövőnket?”) című munkája a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek kedvezőtlen gazdasági következményeit tárja fel, egyszersmind rámutat, hogy a „túlzott egyenlőtlenség árt a produktivitásnak és lassítja a fejlődést” (Stiglitz, 2012). A Nobel-díjas amerikai közgazdász erőteljesen bírálja az amerikai jövedelmi és egyéb gazdasági tényezőkből álló egyenlőtlenségi rendszert, ahol az amerikaiak 1%-a kontrollálja a nemzeti vagyon 40%-át, sőt, ahol ez a felső 1% élvezi a legjobb egészségügyi ellátást, a legjobb oktatást és a vagyon előnyeit, miközben a többi 99% mindebből kimarad (Stiglitz, 2012). Azt is kifejti, hogy az egyenlőtlenségek lényeges oka a gazdasági hatalom politikai hatalommá történő konvertálása, az, hogy a mai amerikai politikai rendszer az 1% érdekében kormányoz (Stiglitz, 2012).

A bevezető fejezetnek nem célja sem az európai és az amerikai társadalmi modell, illetve a kapcsolódó társadalmi egyenlőtlenségi problematikák elemzése, sem pedig a kétféle modell közötti választás, ezzel kapcsolatos javaslatok kidolgozása. Az itt vállalt feladat a társadalmi jól-lét, főként annak hiányával összefüggő, immár globális szintű egyenlőtlenségi problémák jelzése, néhány részletesebb elemzése, de kizárólag a mai nyugat- és a kelet-közép-európai, illetve magyarországi viszonyok között. Mégpedig azért, hogy felhívja a figyelmet az európai, közte a magyarországi társadalmi problémák éleződésére, és a térbeli szakadékok növekedésére, s ezzel is szorgalmazza a megoldási vagy az enyhítési

eszközök kimunkálásának a szükségességét, s egyben javasolja az európai szociális kultúra védelmét. Azt, hogy továbbra is legyen kiemelt európai törekvés a társadalmi igazságtalanságok enyhítése, a társadalmi egyenlőtlenségek kezelése, a társadalmi jól-lét növelése. Jóllehet ezek a célok (főként egy szűk gazdasági értelmezésű versenyben) nem feltétlenül biztosítanak előnyöket (például) az amerikai társadalommal való versenyben: hiszen a megvalósulásukhoz igen sok forrás, a középszek (a maitól eltérő) újraelosztása is szükséges. Sőt, rövid távon még az sem biztos, hogy a szociális jellegű célok érvényesülése a gazdaság hatékonyságát szolgálja. De az európai társadalmakban élő emberek örömet, elégedettségét, a társadalmi indíttatású versenyképességét biztos, hogy erősíti. Ez pedig – hosszú távon bizonyosan – a gazdaság fejlődését is dinamizálja.

A nyugat-európai jól-lét problémák

Nyugat-Európában az 1980-as évek óta nyilvánvalóak a gazdasági hanyatlás jelei és azok kedvezőtlen társadalmi következményei. Az 1972-es olajválság, az azt követő eladósodási folyamat és a pénzügyi válságok, az 1980-as, az 1990-es, majd a 2008-as években kitört pénzügyi válságok, az egy főre jutó GDP szintjének változásai, erőteljes ingadozásai véget vetettek az 1960-as évekre jellemző, optimista, a töretlen gazdasági fejlődés lehetőségeire alapozott időszaknak. Az egyes nemzetállamok alapvető jóléti céljai fokozatosan épültek le, a szegénység felszámolása, a teljes foglalkoztatottság és a teljes körű ellátás biztosítása egyre több országban megvalósíthatatlan ideává vált. A jóléti célok visszatorzulása társadalmi problémák sokaságát okozta. Ezek között különösen fontos a hosszú távú munkanélküliség, amely az európai államokat ugyan eltérő mértékben érinti, s amely a különböző időszakokban (például 2000 és 2014 között) erősen ingadozó értékeket mutat, de amely a 2008-as gazdasági válság óta folyamatosan növekszik.⁹

⁸ http://hvg.hu/vilag/20131204_Obama_ot_pontot_vazolt_a_tarsadalmi_egyen/

⁹ Az EU munkanélküliségi rátájának alakulása: 2000-ben 9,2%, 2008-ban 6,8%, 2010-ben 9,2%, 2013-ban 10,95%, 2014-ben pedig 10,1%. (www.geoindex.hu/munkanelkuliseg/)

A szegénység¹⁰, közte a városi szegénység¹¹ növekedése szintén komoly nehézségeket jelent az európai országok számára, jóllehet az európai háztartások szegénységi kockázatai, főként a nyugat- és a kelet-közép-európai országok között (az Európai Unió átlagához képest is) nagyok az eltérések. A városi szegénység nehezen becsülhető meg, mert kevésbé is látható, elsősorban az Európán kívüli országokban, ahol a hivatalos intézmények sokszor bizonytalanok abban is, mennyien vannak, hol, melyik nyomornegyedben élnek. Az ENSZ Emberi Települések Központja szerint ma 6 emberből 1 nagyvárosi nyomornegyedekben vagy önkényesen elfoglalt ingatlanokban él.¹²

A térbeli társadalmi migráció, az ázsiai, az afrikai országokból érkező, többnyire szakképzetlen vendégmunkások, migránsok tömeges mértékű, fejlett európai országokba történő beáramlása nemcsak a városi szegények számát növeli, hanem a társadalmi depriváció új paneljeit is létrehozza, a társadalmi kirekesztés folyamatait, a térbeli szegregációt is erősíti, a különböző kultúrák és vallások, társadalmi magatartási formák ellentmondásait, a társadalmi konfliktusok sokaságát is eredményezi.¹³

A jóléti állam korábbi céljainak lebomlása, az újra elosztható állami (de az Európai Unióból is származó) források csökkenése, az állami és nem állami alkalmazottak, a piaci szereplők munkahelyvesztéssel, de a szükséges piacok elvesztésével is összefüggő félelmei, a globális gazdaság ellentmondásos hatásai, a globális urbanizáció polarizációs következményei miatt erőteljesen növekszik az európai civil társadalmak elégedetlensége, s ezek tiltakozá-

¹⁰ 2010-ben közel 81 millió uniós polgár élt jövedelmi szegénységben, mintegy 40 millió fő pedig anyagi szempontból nélkülöző. 38 millióan éltek olyan háztartásban, ahol a felnőttek jóval kevesebbet dolgoznak, mint amennyit tudnának. (Forrás: Eurostat, online adatkód: tsdsc100, tsdsc270, tscsc280, tsdsc310, tsdsc350, ilc_pees01) Az EU-ban a szegénység uralkodó formája a jövedelmi szegénység, amely 2012-ben az uniós összlakosságának 17,1%-át érintette. (Összefoglaló: Fenntartható fejlődés az Európai Unióban, Eurostat, epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/..HU/237HU-HU.PDF)

¹¹ 2011-ben a városi szegénység aránya az EU országokban 27,23%.

¹² Sheridan Barthelt: A nagyvárosi szegénység gyermekei. (<http://www.csagyi.hu/jo-gyakorlatok/nemzetkozi/item/288-a-nagyvarosi-szegenyseg-gyermekei>)

¹³ „2010-ben megközelítőleg 3,1 millió bevándorló érkezett az Európai Unió tagállamaiba, míg legalább 2 millió kivándorló hagyta el az uniós tagállamokat. A legfrissebb rendelkezésre álló adatok szerint 2009-hez viszonyítva 2010-ben csekély mértékben fokozódott a bevándorlás.” (epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/.../Migration...migrant.../hu)

sokat, sztrájkokat, gyakran brutális utcai konfliktusok sokaságát eredményezték. A világ szinte minden régiójában egyre gyakoribbak a globalizációellenes, egyben antikapitalista társadalmi mozgalmak.

A társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek

Lehetséges, hogy igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy a globalizáció az egyik legalapvetőbb komponense a fejlődő világban tapasztalható szegénység csökkentésének, és hogy a társadalmi problémáknak nem a globalizáció, hanem a globalizáció terjedését akadályozó egyéb strukturális és hatalmi tényezők a fő okai (Munck, 2005), mégis egyre többen kritizálják a globalizáció által közvetített életformák és kultúrák, fogyasztási szokások agresszív, egyben homogenizáló hatásait, a nemzeti és a lokális kultúrák visszaszorításának a globális törekvéseit. De főképpen azt, hogy a globális tőke nemcsak a gazdaságot, hanem az államokat és a társadalmi életet is irányítani akarja (Hay-Marsh, 2000; Wilkinson, 2002).

Számos olyan tudományos mű van, amelyek részben a globális gazdaság által indukált társadalmi egyenlőtlenségek veszélyeire hívják fel a figyelmet, illetve amelyek a globális folyamatokra épülő kapitalista rendszerek teljes körű, éles bírálatát is adják. Ezek között kiemelkedő Luc Boltanski és Éve Chiapello 1999-ben publikált műve, a „*Le nouvel esprit du capitalisme*” („*A kapitalizmus új szelleme*”), ahol a szerzők éles kritikával mutatják be a kapitalizmus történeti fejlődését, különböző szakaszokra bomló átalakulásait, társadalmi egyenlőtlenségeket generáló hatásait (Boltanski-Chiapello, 1999). Itt ismét meg kell említeni Stiglitz 2012-ben megjelent „*Az egyenlőtlenség ára: A mai megosztott társadalom miként veszélyezteti a jövőnket?*” című munkáját, valamint Thomas Piketty francia közgazdász „*A tőke a XXI. században*” című művét, amely elsőként 2013-ban francia nyelven jelent meg¹⁴, 2014-ben pedig az angol nyelvű változat. A komoly nemzetközi figyelmet kapott műben a francia közgazdász nemcsak bírál, hanem egyenesen azt állítja, hogy a mai jövedelmi, vagyoni és az egyre súlyosabb gazdasági egyenlőtlenségek már az egész kapitalizmus jövőjét veszélyeztetik (Piketty, 2014). A világszintű tények egyértelműen mutatják a va-

¹⁴ Piketty, T. (2013): *Le Capital au XXIe siècle*. Seuil, Paris

Piketty, T. (2014): *Capital in the Twenty-First Century*. Belknap Press, Cambridge, MA

gyoni koncentrációt. Az adatok szerint a világ népességének 0,5%-a birtokolja a gazdagság (a nettó vagyon) több mint harmadát (*Credit Suisse, 2010, inequality.org*).

A globalizáció, a globális tőke mozgások hatására az egész világon, sőt, Európában is átalakul a társadalmi, hatalmi szerkezet, új térbeli társadalmi viszonyok szerveződnek. A korábban hatalmat birtokló települések hátrányos helyzetbe kerültek, mások pedig előretörték, új nagyvárosi hatalmak jelentek meg, amelyek gyakorta maguk mögé utasítják a nemzeti kormányokat, sajátos, nemzetek feletti döntési rendszereket hoznak létre.

A globális gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálják a területi társadalmi struktúrát, újfajta térbeli függések, társadalmi egyenlőtlenségek szerveződnek a globális gazdaság által kedvezményezett és azok között a térségek között, ahová nem érkezik a globális tőke, vagy ahonnan a globális döntések következtében a transznacionális, a multinacionális vállalatok elmennek, más-hová telepednek.

A globális tőke igényei a kedvezményezett térségekben jóllehet munkát, sőt, globális munkakultúrát is adnak, de térségi, helyi szinten jövedelmi és egyéb típusú egyenlőtlenségeket, az elhagyott térségek esetében pedig munkanélküliséget generálnak. Egyes szakmai értékelések szerint a világgazdasági folyamatok jövőbeni alakulásából növekvő munkanélküliség, és az ebből is adódó szegénység növekedése várható. A legnagyobb transznacionális cégek vezető topmenedzsereinek 1995-ös találkozáján elhangzottak szerint „az elkövetkező évszázadban a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz ahhoz, hogy lendületben tartsa a világgazdaságot” (*Martin-Schumann, 1998*).

Saskia Sassen amerikai szociológus és mások munkáiból is nyilvánvaló, hogy a nagyvárosok és a nagyvárosi régiók kiemelt szerepet játszanak a világgazdaság működtetésében, szervezésében. Stratégiai fontosságú helyek, mivel ezek az innováció, a termelés, a szolgáltatás központjai (*Hall, 1996; Sassen, 1991, 2000, 2007, 476.*). A posztfordista gazdaság dinamikus működését, a szolgáltatás, a kvaterner szektor növekedését leginkább a nagy metropoliszok biztosítják. Ezek a növekedési pólusok, a gazdasági fejlődés parancsnoki helyei. Az informatika fejlődését, a nemzetek közötti kapcsolatok szerveződéseit és a társadalmi-kulturális sokszínűség lehetőségeit is nyújtják, annak is köszönve, hogy itt koncentrálódik a nemzetközi tőke és a nemzetközi szakképzett mun-

kaerő számottevő része. Mindezek miatt a nagyvárosi terek kínálják a globális vállalatok versenyelőnyeit is.

A nagyvárosi terek kiemelt társadalmi, gazdasági szerepei mögött a fejlett nyugat-európai országokban (de az Egyesült Államokban és Japánban is) megfigyelhető erőteljes gazdasági és társadalmi koncentráció folyamatai találhatók meg. Az 1960-as és 1970-es évektől kezdve folyamatos a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja, a multiregionális és interregionális, később multinacionális, transznacionális vállalatok előretörése, és ennek hatására a nagyvárosok és a perifériájuk erőteljes fejlődése (*Veltz, 1996*).

Az európai nagyvárosi régiókban lejátszódó koncentrációs folyamatokból markáns térbeli különbségek fakadnak, a koncentrációs folyamatok által érintett és a kimaradt térségek egyenlőtlen fejlődése miatt. A francia Veltz szerint a globális gazdaság nagyvárosi koncentrációja alapján létrejött franciaországi tér például egyenesen bipoláris, kétpólusú, a párizsi régió és a többi régió (főként a déli vidék) erőteljes egyenlőtlenségeiben írható le (*Veltz, 1996, 33.*). Phillipe Cadene szerint a 117 darab, kétmilliónál nagyobb népességű település együttes koncentrálja a leghatalmasabb intézményeket, a leggazdagabb családokat, illetve az adott országokra jellemző szegénység egy részét is (*Cadene, 2000, 139.*).

Mollenkopf és Castells a duális társadalom fogalmával (*Mollenkopf-Castells, 1991*) jelölték a globalizáció hatására szerveződött területi társadalmi egyenlőtlenségeket, a globális gazdasághoz kapcsolódó térségek és területi csoportok előnyeit és a kimaradtak hátrányait. A „société duale” vagy a „dual city” fogalma a nagy metropoliszokban, a városi agglomerációkban, a globális gazdasághoz kapcsolódó csoportok és a régi, válságban lévő ipari városi térségek, a szegények által lakott nagy lakótelepek, vagy a kisvárosok, a hanyatló, kisebb, falusi térségek lakossága között feszülő gazdasági és társadalmi ellentmondását fejezi ki (*Ascher, 1995, 126.*).

A kettős társadalom azonban sokak szerint vitatható, hiszen a dinamikus városi térség is strukturált, és a hanyatló térségben is vannak magas státusú csoportok. Ezért Ascher például a fordista bérstruktúrában elfoglalt helyzet alapján javasolja a duális társadalom helyett a három részre vált társadalmak szerkezetét. Ebben a megoszlásban egyrészt azok jelennek meg, akiknek a közszférában, illetve akiknek a nagyobb magánvállalatoknál az adott hely-

zetben (tehát elvileg) biztos társadalmi, gazdasági státusuk van, másrészt azok, akiknek bizonytalan a helyzete, akik kívül esnek a munkaerőpiacon. Az első nagy csoporton belül is lehetnek eltérések a valóban és a csak relatív módon (átmenetileg) biztonságban lévőek között: ezek a bizonytalan helyzetűek adják a harmadik csoportot. A három csoport eltérő életmódot folytat, eltérő városi életstílus szerint él (Ascher, 1995, 130).

Az egyenlőtlenségek nemcsak a metropoliszok, a globális városrégiók és a többi régiók között jelennek meg, hanem a világvárosok, nagyvárosok belső struktúrájában, a központi város és a környék területi, gazdasági egyenlőtlenségeiben is (Veltz, 1996, 33).

A globalizálódó világ gazdaság által teremtett városhálózatok, a városok és térségeik (és az érintett nemzeti társadalmak) fejlődési lehetőségei erőteljesen differenciálódtak. A centrumok és a perifériák között, illetve az egyes településeken belül élesedett a társadalmi polarizáció, a térben is megnyilvánuló, fokozatosan felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek rendszere; a gazdagság és a felső osztályok főként a kedvező adottságú városközpontokban és a jó elővárosokban koncentrálódnak, míg a szegénység, a hátrányos helyzetűek, az alacsonyabb társadalmi osztályok a rossz állapotban lévő belső városközpontokban és a leromlott városkörnyékeken helyezkednek el.

A Boltanskiék által a kapitalizmus „kirakatvárosainak” nevezett globális városokban is nyilvánvalóak a társadalmi feszültségek: a multinacionális nagyvállalatok menedzsmentje és szakértői csoportjai, a gazdasági és politikai döntéshozók, tehát az elit, illetve a képzett középosztálybeliek által lakott negyedek, valamint a kiszorítottak, a hátrányos helyzetűek, a munkanélküliek, a bevándorlók lakóhelyei közötti fejlettségbeli különbségek (Boltanski–Chiapello, 1999).

Sassen elemzései is megerősítik a belső nagyvárosi strukturális területi egyenlőtlenségeket, a városcentrum és periféria, vagyis a környék különbségeit, amelyek mögött a különböző történeti meghatározottságokon túl részben a globális tőke vállalatai elhelyezkedésének területi sajátosságai, részben a városrégióban élők társadalmi osztályhoz tartozása és ebből is adódó életmódformái találhatók meg. Eszerint a valóban világpozíciókat birtokló cégek, valamint (Sassen „Global City” című munkája szerint) az úgynevezett „új osztály”, tehát a magas jövedelmű menedzserek, magasan képzett szakmacsoportok, tőkerésszel rendelkező alkalmazottak inkább a

városközpontokban, míg a rutinszerű termelési folyamatokhoz kapcsolódó, főként nemzeti vállalatok, valamint a nemzeti középosztály tagjai inkább a városrégiók perifériáin élnek (Sassen, 1991).

A kelet-közép-európai jól-léti problémák

Az olajválság, az eladósodás, a korábban már jelzett, különböző időpontokban kirobbant globális gazdasági és pénzügyi válságok kedvezőtlen következményei a kelet-közép-európai országokat sem kímélték: az egyes társadalmi hatások azonban sajátos történeti kontextusban, a kelet-közép-európai államok szocialista rendszerekre jellemző viszonyai között jelentek meg. Ezeket a rendszereket a központosított, egypártrendszerre alapozott hatalmi berendezkedés, a redisztributív, vagyis a pénzügyi erőforrások újraelosztására épülő társadalmi irányítás mechanizmusai, továbbá a helyi (vállalati és területi) önállóság hiánya, a kizárólagos állami tulajdon, a negligált piaci viszonyok, a társadalmi részvétel, a civil szerveződések, mozgalmak kialakulatlansága, de nem utolsósorban a „puha” és a kemény” diktatúra jellegzetességei között lavírozó, az egyének mindennapi életére rátelepedő, félelmet keltő pártállami jelenlét, a szólásszabadság teljes hiánya jellemezte.

A létező szocialista rendszerek hosszú ideig eltakarták, eltitkolták a különböző társadalmi problémákat és az egyenlőtlenségeket. A munkanélküliséget „kapun belül” tartották, a térbeli társadalmi polarizáció, a lakóhelyi szegregáció tényét vitatták, azt az új lakótelep-fejlesztésekkel, az egyformán kis lakások építésével megoldhatónak ítélték. A társadalmi egyenlőtlenségek eltusolását szolgálták a munkateljesítmény és a tudás egyének és társadalmi csoportok közötti különbözőségeit félresöpörő homogén munkabérek is, a homogén, egyben közösségi társadalmakként hirdetett új, úgynevezett szocialista városfejlesztések, a sajtó és a média által közölt egytípusú kommunista ideológiák is.

Az 1980-as évek második fele azonban némi fordulatot hozott, mivel már nem lehetett tovább eltitkolni a kelet-közép-európai országok egyre súlyosbodó gazdasági és pénzügyi problémáit, a többnyire külföldi hitelekből működtetett és eladósodott rendszerek fenntarthatatlanná váltak, a szovjet blokk várható összeomlása, egyszersmind egy új hatalmi világrendszer formálódása is érzékelhetővé vált.

Az egymásra épülő gazdasági és társadalmi problémák következtében számos országban nemcsak társadalmi konfliktusok jöttek létre, hanem szabadságharcok, felkelések is szerveződtek. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, az 1968-as prágai tavasz, a mindennapi élet nehézségei (főként a folyamatos áremelések) miatt kialakult 1956-os poznańi, 1970-es gdański, valamint az 1976-os radosi és ursusi munkássztrájkok a hatalom kiszorításának igényét, a polgári jogok, az alternatív nyilvánosság, az egyesülés szabadsága, a hagyományos közösségek és kapcsolati hálóak újrateremtésének céljait fogalmazták meg (Baranyai, 2008).

Az 1956-os magyar forradalom, az 1968-as prágai tavasz, az 1960-as évek új francia, német, amerikai baloldali mozgalmainak kelet-közép-európai, közte magyarországi hatásai (Heller, 1968), végül, de nem utolsósorban az 1968-as magyar gazdasági reformmozgalom, az új gazdasági mechanizmus Magyarországon új jelenségeket eredményeztek: az úgynevezett magyar modell kialakulását.

Ez a modell magán viselte a többi korabeli szocialista ország jellegzetességeit, de sajátos vonásokat is felmutatott, mégpedig az 1968-as gazdaság reformjainak köszönve a piaci elemek lassú szerveződését, az úgynevezett második gazdaság fejlődését, a nagyobb vállalatok és városok (főként megyeszékhelyek) jóllehet relatív mértékű, de mégiscsak önállóságát. A magyar modellre jellemző volt még úgynevezett „puha” diktatúra, a többi kelet-közép-európai országhoz képest nagyobb sajtószabadság is.

Az 1980-as évek második felétől a kvázi gazdasági és politikai önállóság jegyében helyi társadalmi koalíciók szerveződését, egyes települések érdekérvényesítő együttműködését, a pártállammal szembeni közös térségi, társadalmi fellépéseket is tapasztalni lehetett (Szirmai, 1999). Pickvance angol városszociológus szerint ilyen helyi társadalmi koalíciók kialakulására a többi kelet-közép-európai országban nem kerülhetett volna sor a helyi önállóság hiánya miatt (Pickvance, 1995).

A helyzet azonban ettől mégsem lett könnyebb. A nehézségeket növelte, hogy az 1980-as években Magyarországon is érzékelhetővé váltak a gazdasági hanyatlás jelei. 1956 és 1980 között a KSH adatai szerint a GDP növekedése jelentősen mérséklődött a gazdasági visszaesés miatt. Az olajválság hatására 1976 és 1983 között a KGST-piacon értékesített szovjet olaj ára több mint négyszereződött. Az ország nyugati adósságállománya tovább

nőtt, a reálbérek csökkentek, s bár a szociális nyugtalanság erősödött, a társadalmi megmozdulások még vártak magukra.

A magyar modell, a „puha” szocialista diktatúra, a második gazdaságból is következő, bár az elvártakhoz képest igencsak korlátozott, de a többi szocialista országhoz viszonyítva mégiscsak nagyobb mértékű fogyasztási lehetőségek egy ideig megakadályozták a nagy tömegtüntetéseket. Az 1980-as évek legvégén azonban változás történt. A magyar társadalom számos csoportjának, főként az elitrétegeknek, de a fogyasztani vágyó (a szomszédos Ausztriába kiutazó, és ott bevásárló) kis- és középosztálybeli rétegeknek már nem volt elég a „puha” diktatúra által felkínált életlehetőségek mennyisége és a minősége sem. Ezért az 1980-as évek végén egyre több rendszerváltó társadalmi konfliktus bontakozott ki, az ekkor már szerveződő civil társadalmi erők, közte munkásrétegek és politikai ellenzéki csoportok együttműködése alapján (Szirmai, 1999; Albert, 2001).

A konfliktusok tartalma és társadalmi bázisa azonban nagyon differenciált volt. Az ellenzéki politikai erők által mobilizált társadalmi megmozdulások, elégedetlenségek mögött a politikai hatalmi berendezkedés megváltoztatásának céljai, a munkásmegmozdulások mögött inkább a munkahelyfétlés, a számukra bár kevés jövedelmet, de biztonságot nyújtó munkaalkalmak megvédésének igénye rejtőzött. Ez az igény (például a magyar új ipari városokban kirobbant társadalmi és környezetvédelmi konfliktusok esetében) a szocialista rendszer ugyan most már csupán rövid távú, de további működését, az általános rezsiválság átmeneti enyhülését is hozta (Szirmai, 1999).

A társadalmi, politikai rendszerváltás, az 1990-es évek lecsendesítették a politikai (közte a környezetvédelmi indíttatású) társadalmi konfliktusokat. Hosszú ideig úgy tűnt, az új polgári politikai berendezkedés a társadalmi érdekérvényesítés széles skáláját adja, többek között a civil társadalmi szereplők politikai rendszerbeli integrációja alapján. Az intézményesedés során a korábbi társadalmi mozgalmak politikai pártokká alakultak, ilyen típusú szerveződésre korábban nem volt lehetőségük. Jóllehet egyes társadalmi mozgalmak a rendszerváltást követően is megmaradnak a mozgalmi szférában, de funkciójuk, politikai terepük csökkent (Szabó, 1993). Új konfliktusmezők, új törésvonalak mentén korábban nem aktív társadalmi mozgalmak is alakultak (például a Demokratikus Charta, a Létnimum Alatt Élők Társasága). A moz-

galmi szféra átszerveződése is érzékelhetővé vált, néha azért, mert a mozgalmak gyakran kitermelték ellenmozgalmukat is, s a mozgalmak között versengés indult meg a mobilizálható tömegekért (Szabó, 1993).

Az 1990-es évek folyamatai keretében a rendszerváltó elit érdekei jórészt kielégültek, a vezető személyiségek közül többen is bekerültek a helyi és a központi hatalmi rendszerekbe, többségük életkörülményei jelentősen javultak. A modern polgári társadalmi és gazdasági viszonyok, a kiépülő piaci gazdaság megteremtették a várva várt fogyasztás lehetőségeit is. A civil társadalom azonban periférikus helyzetbe került, ebben az is szerepet játszott, hogy a korábban megizmosodni látszó társadalmi mozgalmak meggyengültek, köszönhetően annak, hogy a pártosodás sokkal erősebbnek bizonyult, mint a mozgalmi szerveződések. S ez nem kedvezett a társadalmi konfliktusok szerveződésének, amelyek egyre inkább lecsendesedtek.

A 2000-es évek, a kibontakozó új globális érdeklentmondások és azok hatásai ismét másféle helyzetet teremtettek. Ezek a globális hatások az Egyesült Államokból indultak ki, mégpedig az amerikai ingatlan- és bankszektor 2006 végén érzékeltető jelzáloghitel-válságát követő, 2008 utáni globális gazdasági és pénzügyi válság eredményeképpen. A folyamat háttere az volt, hogy a 2000-es évek elejétől kezdve, az Egyesült Államokban az ingatlanárak hatalmas mértékű visszaesése következtében az emberek elkezdtek házakat, lakásokat vásárolni, építeni. Az államtól nagy mennyiségű hitelt vehettek fel, amit csak 30–40 év alatt kellett törleszteniük (ezekben az években, az amerikai történelemben példátlan módon, az embereknek 65%-a saját házzal vagy lakással rendelkezett, aminek a töredékét fizették csak ki). A pénzpiacokról kiindult jelzálogválság komoly gazdasági visszaesést okozott nemcsak az USA-ban, hanem Japánban és Európában is. A befektetési bankokat érintő válság, az elszabadult árfolyamok, devizahitelek az emberek mindennapi viszonyait is érintették, az egyének elvesztették a lakásukat, a munkahelyeik is veszélybe kerültek.

Az elszegényedés, a növekvő munkanélküliség tiltakozásokat, sztrájkokat, társadalmi konfliktusokat eredményezett, például Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban. S bár a magyar társadalom konfliktuskultúrája differenciált, eltér a nyugati társadalmak civil erői által generált és egyéb mobilizációs tényezőitől meghatározott feszültségeitől, az erőteljesebb kon-

fliktuskészségétől, közösségi érdekeit ily módon is artikulálni képes cselekvési rendszereitől, a hazai lakosság körében a társadalmi elégedetlenség erőteljes mértékben növekedni kezdett, mégpedig azért, mert a globális pénzügyi és hitelválság az országot sem kímélte.

A 2008-as gazdasági világválságot megelőző években a magyar bankok és pénzintézetek számos olyan intézkedést hoztak, amelyek lehetővé tették, hogy a lakosság viszonylag könnyen és gyorsan jusson banki lakáshitelekhez. Kiemelkedő volt a lakáshitelezés szempontjából a 2003-as év, mivel ebben az évben az állam jelentős kamattámogatást is nyújtott. A globális gazdasági válság, valamint a lakossági likviditási problémák és a lakáshitelek bedőlésének hatására azonban jelentősen visszaesett a lakáscélú hiteltámogatások mennyisége.

A KSH becslése szerint 2011-ben megközelítőleg 1 900 000 főt – tehát minden ötödik magyar embert – érintett a lakáshitelezés problémája (KSH, 2011).¹⁵ Ezek közül elég sokan vannak (főként az alacsonyabb jövedelműek), akik számára a hitelösszegek törlesztése komoly nehézségeket okoz, főként akkor, ha időközben a családok egyik vagy másik tagja elvesztette a munkáját is. Emiatt többszázezer családnak vált bizonytalaná a lakhatása.¹⁶

A hazai társadalmi elégedetlenséget folyamatosan erősítették a rendszerváltozás, a történelmi ellentmondások és a globális folyamatok eredőjében létrejövő összhatások. Ezek a különböző társadalmi rétegek közötti, egyre növekvő szakadékok, az ország egyes régióit egymástól eltávolító, igencsak differenciált fejlődési dinamikák, a (túlzottan leegyszerűsített, de lényegét tekintve azért létező) „fejlett nyugati” és a „fejletlen keleti” nagytérségek és azok lakosságának más és más életkörülményei és munkalehetőségei, az elmaradott térségekben szinte szigetszerű zárványként, a jól-lét csak mutatóiként kiemelkedő városok, városi térségek előnyei és az attól elmaradó vidékiek hátrányai, vagyis az éleződő társadalmi polarizáció.

Társadalmi mobilizációs hatással volt az is, hogy a hazai elitcsoportok érdekei megváltoztak. Míg korábban nem volt érde-

¹⁵ A hitelezés problémáiról bővebben lásd Schuchmann Júlia „A nagyvárosi térségi szuburbanizációs folyamatok és a költözési trendek” című tanulmányát.

¹⁶ http://www.newsbreakers.hu/hirek/92_szazezrek-lakhatasa-bizonytalan-agyarorszagon.html

kük, csak azoknak a kisebb problémáknak a konfliktusmezőben való megjelenítése, amelyeket kezelni is képesek voltak, és amelyek nem veszélyeztetették a politikai-hatalmi rendszer biztonságos működését, addig az utóbbi években már egyre több az olyan országos, illetve a helyi elitok vagy ellenzéki csoportok által mozgatott akció, ahol a cél a különböző társadalmi problémák éles megfogalmazása: közte a növekvő szegénység, a lakhatási gondok, a demokratikus deficit, az oktatás kvázi-államosítása, az egészségügy ellehetetlenítését adó feszültségek kommunikálása.

A társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek

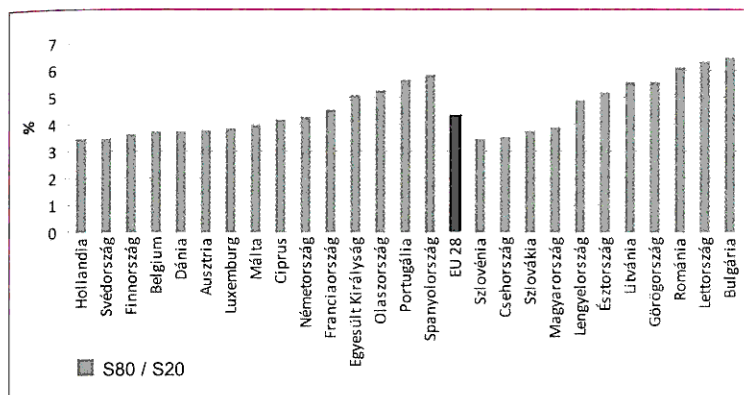
Az európai (közte a fejlett nyugati és a keleti úgynevezett poszt-szocialista országok) közötti különbségeket a történeti és gazdaság adottságok (közte a GDP) eltérései, az urbanizációs jellegzetességek, a globalizációs folyamatok hatásai, az azokhoz való alkalmazkodás sajátosságai, a termelékenységi, valamint foglalkoztatottsági tényezők, az Európai Unióhoz tartozás, illetve a csatlakozás időpontjai (de az azzal összefüggő várakozások), végül, de nem utolsósorban az európai kohéziós politikák működési zavarai okozzák. Jóllehet az Európai Unió számos olyan fontos stratégiai döntést hozott, amelyeknek a területi egyenlőtlenségek enyhítése kiemelt célja volt, ezek azonban többnyire sikertelenek voltak¹⁷ (Horváth, 2004, 2014).

Az európai országok jövedelmi adatainak összevetése, amint az 1. ábrán is látható, egyértelműen mutatja a kelet-közép-európai országok (belsőleg ugyan differenciált) hátrányait, részben a nyugat-európai országok adataihoz, részben pedig az Európai Unió átlagához képest.

A kelet-közép-európai országokban az 1990-es évek elején elkezdődött társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a piacgazdaság kialakulása, az Európai Unióhoz való csatlakozás és annak támogatási rendszerei megteremtették a gazdasági és jövedelmi felzárkózás lehetőségeit. Azóta kiderült, hogy a felzárkózás igen nagy különbségekben játszódik le például a visegrádi orszá-

¹⁷ Az Európai Bizottság különböző kohéziós jelentései (például az 1996-os, 2004-es) több ízben is megállapítják, hogy a strukturális politikai intézkedések ellenére a régiók közötti különbségek lényegében változatlanok maradtak (Horváth, 2004/9. 963.) (<http://www.matud.iif.hu /04sze/05.html>).

1. ábra: Jövedelmi egyenlőtlenségek az Európai Unió országaiban (2010)

Forrás: European Commission, Eurostat, crosssectional EU-SILC, 2011 UDB August 2013 (Megjegyzés: Az S80/S20 ekvivalens a jövedelmek eloszlásában a népesség felső 20%-ának és az alsó 20%-ának jövedelemátlag-hányadosa.)

gok esetében. A legfrissebb kutatások szerint ugyanis Lengyelország és Szlovákia sokkal sikeresebben valósította meg például a jövedelmi felzárkózást, mint Magyarország. Többek között ezt az is mutatja, hogy a háztartási jövedelmek 2005 és 2013 között a leggyorsabban Szlovákiában és a legkevésbé Magyarországon nőttek (Szivós, 2014, 58.).

A kelet- és közép-európai területi társadalmi folyamatok a főbb nyugat-európai trendek szerint játszódnak le. Az urbanizáltság foka magas (64–76%), köszönhetően a gazdasági aktivitás, a globális tőke, a városi népesség nagyvárosi koncentrációjának (Illés, 2002). Az urbanizáció az 1990-es években ugyan lelassult, s ez lényeges különbség volt a nyugat-európai jelenségekhez képest, ott ugyanis az 1990-es évek óta lassú növekedés érzékelhető a nyugat-európai városi népesség arányában, miközben ekkor Kelet-Közép-Európában még mindig csökkent a városi népesség aránya. Az utóbbi néhány évben ebben már változások is érzékelhetőek, számos nagyváros esetében megállt a népességcsökkenés, és növekedés is tapasztalható.

A szuburbanizációs folyamatok az átmenet keretében gyorsultak fel, a lakás- és ingatlanpiac erősödésével, a piacgazdaság kiépülésével, de nem utolsósorban a lassú, de mégiscsak meginduló középosztályosodás, az új lakóhelyi (közte a kertesi családi házak iránti) igények kialakulásával.

Az 1990-es évek első felében a nagyvárosok belső polarizálódása a belvárosi citysedés és a „slumok” képződésének kettős trendjében jelent meg (Lichtenberger–Cséfalvay–Paal, 1995). A gentrifikáció és a marginalizáció trendjei a városokon belül, de legújabban a városrészek keretében érvényesülnek: a belvárosokban zajló rehabilitációs projektek révén történő társadalmi kirekesztés egyre inkább felgyorsuló jelensége miatt (Enyedi–Kovács, 2006). Általános trend, hogy a felsőbb társadalmi osztályok tagjai, közte a magasan iskolázottak és magasabb jövedelműek jellemzően a nagyvárosi lakóhelyeken élnek, míg a társadalom alsóbb csoportjai a kisvárosi, a falusi lakóhelyeken koncentrálnak.

A magyarországi sajátosságok

A legújabb társadalomtudományi kutatások szerint az utóbbi 10 esztendőben éles strukturális változások figyelhetők meg Magyarországon, amelyek a növekvő elszegényedésben, a középosztály alsóbb rétegeinek leszakadásában, a társadalmi szakadékok mélyülésében jelentkeznek. Az Eurostat 2011-es adatai szerint Magyarország népességének 31%-a van kitéve a szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélyének (Hegedüs–Horváth, 2012, 16.).

A Társadalmi Riport 2014-es adataiból az derül ki, hogy a szegénységgel és társadalmi kirekesztettséggel veszélyeztetettek aránya a visegrádi országok között Magyarországon nemcsak a legmagasabb, hanem 2008 óta folyamatosan emelkedő, miközben a lengyelek, a szlovákok és a csehek 2005 és 2013 között csökkenteni tudták az veszélynek kitétek arányát (Szivós, 2014, 61–62.).

A szegénységi adatok nyilván nem fejezik ki a társadalmi szerkezeti kutatások eredményeit, hiszen annak csak egyik tényezőjére utalnak. A társadalmi egyenlőtlenségi rendszert nem egyetlen, hanem számos, sajátos viszonyrendszert is alkotó magyarázó tényező eredményezi. Kolosi Tamás és Keller Tamás szerint ezek a tényezők az iskolai végzettség, a foglalkozási presztízs, a munkamegosztási, érdekérvényesítési-hatalmi viszonyok, az első, illetve a második gazdaságból is fakadó jövedelmi, vagyoni, fogyasztási, kulturális helyzet, a területi és lakáspozíciók. A legnagyobb szerepet azonban a kulturális tőke egyenlőtlen eloszlása játssza (Kolosi–Keller, 2010).

Egy frissebb vizsgálat részben hasonló tényezőket emel ki, amely szerint az egyének társadalmi strukturális helyzetét elsősorban a tőkefajták birtoklása, a kulturális és a kapcsolati tőke határozza

meg. Az egyén gazdasági tőkéje alatt a jövedelem, a vagyon, a megtakarítások és az ingatlanok léte, illetve hiánya jelenik meg. A kulturális tőkét a magaskultúra (színház, múzeum, komolyzene, könyvek) és az új kultúra fogyasztása (például internetezés, közösségi oldalak látogatása, szabadidős sportokba bekapcsolódás) jelenti. A kapcsolati tőke pedig a kapcsolatok számát és minőségét mutatja (GfK–MTA TK Osztálylétszám, 2014). Az életkor mellett a lakóhely, illetve az iskolai végzettség a rétegződésben elfoglalt társadalmi pozíció legmeghatározóbb tényezői (Tárki Háztartás Monitor, 2012; GfK–MTA TK Osztálylétszám, 2014).

A mai magyar társadalomban több szempontból is polarizációs folyamat zajlik. Ez a polarizáció egyrészt abban nyilvánul meg, hogy az utóbbi években a felsőbb társadalmi osztályokba tartozók száma, aránya jelentősen csökkent, egyszersmind a középosztály leszakadása erőteljesen felgyorsult, miközben a szegények aránya pedig növekedett (GfK–MTA TK Osztálylétszám, 2014). Ezért mind a mai napig nem alakult ki a modernizáció szempontjából létfontosságú széles középosztály. Kolosi Tamás és Tóth István György szerint ez a magyar társadalomszerkezet torzulását adja, s ez a szegénységnél is nagyobb probléma (Kolosi–Tóth, 2014, 14).

A társadalmi polarizáció az ország területi megosztottságaiban is megmutatkozik, mégpedig a fővárosi és a nagyvárosi, valamint a kisvárosi, illetve a falusi lakóhelyek közötti társadalmi szakadékokban. Eszerint a felsőbb társadalmi osztályok tagjai, közte a magasan iskolázottak jellemzően fővárosi, illetve nagyvárosi lakóhelyeken élnek. A társadalom alsóbb csoportjai a kisvárosi és a falusi lakóhelyeken koncentrálnak (Kolosi, 1987; GfK–MTA TK Osztálylétszám, 2014).

Európa versenyképessége

A korábban felsorolt európai (egyben többnyire világszintű) társadalmi és gazdasági feszültségek, a szegénység, a munkanélküliség, a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, a társadalmi konfliktusok miatt nagyon sok bírálat éri az Európai Uniót, számos országban több társadalmi csoport esetében erősödik az EU-ellenes hangulat. Ez a multikulturalizmust, a munkaerő szabad áramlását vitató, a szegényebb tagállamokból vagy földrészekből

érkező bevándorlókat, vendégmunkásokat kirekeszteni akaró, globalizációellenes, extrém jobb- és baloldali pártok megerősödésében is látható.

Az Európai Uniót érintő kritikai álláspontok, az EU-ellenes hangulat fő okai az Európai Unió tagállamai, az egyes nemzetek és az Európai Unió intézményrendszerei, szabályai, beavatkozási politikái, az EU-s források megosztásában, illetve azok létrehozatalában érzékelhető anomáliák. Számos nemzet érzi úgy, hogy túl sok forrást fizet be a közösbe, és keveset kap vissza abból, mások (noha az átlaghoz képest kevésbé járulnak hozzá a közös forrásokhoz) pedig keveslik az elnyert támogatásokat.

Az anomáliák mögött alapvetően az európai (és világ-)szintű társadalmi és területi egyenlőtlenségek, az országok és régiók, a különböző társadalmak belső nehézségei húzódnak meg, közte az, hogy a jelenlegi modern kapitalizmus nem képes a társadalmi feszültségek orvoslására, az egyenlőtlenségek újra- és újratermelődnek. Ezért a marxista, neomarxista, baloldali, egyenlőséget hirdető ideológiák, a régi egyenlőségi álmok ismét feltűnnek, jóllehet azokat az úgynevezett „létező”, mára már megszűnt szocialista rendszerek sikertelenségei korábban már jócskán megtépázták.

Egyre több az olyan szakmacsoport, például szociológusok, geográfusok, újabban közgazdászok is, amelyek körében újra és újra feltűnik a vágy: jó lenne, ha nem is egyenlő, de a ma létezőknél egyenlőbb társadalmakat létrehozni, a meglévő társadalmi ellentmondásokat hatékonyan kezelni.

Ez a törekvés az Európai Unióban is érzékelhető. S bár itt most nem cél azoknak az EU-s dokumentumoknak az összegző bemutatása, de rövid felsorolása sem, amelyek a társadalmi problémák enyhítésére, a regionális egyenlőtlenségek kezelésére törekszenek, többek között újfajta versenyképességi modellek megalapozásával (például: *kohéziós jelentések, 1999-es kölni csúcs, 2000-es lisszaboni csúcs, 2001-es göteborji csúcs*), azt azért mégis feltétlenül ki kell emelni, hogy ezekben a dokumentumokban, illetve a megalapozó versenyképességi koncepciókban az utóbbi évtizedben jelentős változások figyelhetők meg, a versenyképesség alapvetően gazdasági szempontokra épülő felfogása mellett egyre több társadalmi jellegű faktor jelenik meg.¹⁸

¹⁸ Ezek részletes leírását lásd N. Kovács Tímea „A jól-lét alapú társadalmi versenyképességi modell elméleti összefüggései” című tanulmányában.

Az európai gazdasági és társadalmi problémák megoldása érdekében nemcsak új európai uniós dokumentumok, hanem különböző új elméleti koncepciók is létrejöttek. Ezek közül két olyan átfogó anyagot kell megemlíteni, amelyek az itt közölt kötet számára igen lényeges gondolatokat közölnek, és amelyek közül különösképpen a második nagyon lényeges szerepet játszott a kötetet megalapozó empirikus kutatások előkészítésében. Az egyik az 1980-as évek, a másik a 2000-es évek válságaira kínál elméleti tudományos válaszokat.

Az 1980-as évek társadalmi és gazdasági problémáinak kezelésére készült el a Brundtland Report, a Környezet és Fejlesztés Világbirodalmi Bizottság (United Nations World Commission on Environment and Development) jelentése (*Our Common Future, 1987*). A jelentést magyar nyelven is publikálták, „*Közös jövőnk*” (1988) címmel.

Az ENSZ főtitkára által felkért független tudósbizottság által készített jelentés célja az volt, hogy az egész világ számára – a 2000-ig terjedő időszakra – dolgozza ki a környezetkímélő, fenntartható fejlődés szempontjait. A Brundtland-jelentés egyik lényeges tétele az volt, hogy a korszak kríziseinek egyik fő oka az, hogy a „szociális kérdések háttérbe szorultak” (*Közös jövőnk, 1988, 17.*). A világ előtt álló nagy kihívások, a főként környezeti eredetű gazdasági és társadalmi válságjelek, a népesedési gondok, a szegénység, az élelmiszerbiztonsági, az energetikai, a klímaváltozási problémák, az ökológiai stresszek pedig orvoslásra szorulnak, ehhez pedig új koncepcióra, a fenntartható fejlődés elméletére van szükség. A jelentés konkrét javaslatja az, hogy „a gazdasági növekedés új korszakára van szükség, amely erőteljes, de társadalmilag és környezetileg fenntartható” (*Közös jövőnk, 1988, 18.*).

A társadalmi problémák kezelésére tehát a koncepció egy újfajta gazdasági növekedési programot, a gazdasági növekedés olyan felgyorsulását hirdeti meg (*Közös jövőnk, 1988, 120.*), amely „harmonikus fejlődést” biztosít, amely megőrzi és kiterjeszti a környezeti erőforrásokat (*Közös jövőnk, 1988, 23–24.*) és amelynek végcélja a jólét.

A koncepció megjelenését követően főként a fenntarthatóság meghatározásával, alkalmazhatóságával kapcsolatban nagyon sok vita bontakozott ki, számos kérdés merült fel. Viták szerveződtek arról, hogy a társadalmi fenntarthatóság eszméjénél hol van a hangsúly, kizárólag a társadalmi, vagy egyéb gazdasági, környezeti problémáknál, vagy éppen a jelenségek komplexitásánál? Vitatottá

vált az a kérdés is, hogy mit akarunk fenntartani: a természeti környezet állapotát, vagy a gazdasági, társadalmi fejlődés adott szintjét (Enyedi, 1994)?

S bár a viták a mai napig sem csendesedtek le, a fenntartható fejlődés elméletének komoly hatása volt egyrészt az Európai Unió, de a különböző európai kormányzatok policy-gyakorlataira is. A koncepció alapján gyakorlati megoldási eszközöket dolgoztak ki, politikai programokat és támogatási rendszereket, pályázatokat hirdettek meg. Kutatások sokasága jött létre a fenntarthatósági kérdések vizsgálatára, kézikönyvek készültek, összeggések az úgynevezett „best practices” témákban, a jó gyakorlatok bemutatására, az érintett társadalmi szereplők, önkormányzatok segítségével.

A tények szerint azonban sem a gazdasági, sem a társadalmi, sem pedig a környezeti problémákat nem tudták döntő módon enyhíteni, mindenekelőtt a politikai rendszerbeli akadályok és társadalmi ellenérdekeltségek miatt. Kutatások sokasága szerint a fenntartható fejlődés érvényesülésében jóval kevesebb társadalmi erő érdekelt, mint a „fenntarthatatlan”, környezetet romboló és társadalmi problémákat okozó, az európai társadalmak csupán kisebb részének viszonyait kielégítő, profitorientált fejlődésben. Hiányoznak a változáshoz szükséges társadalmi erőviszonyok is: hiányzik a gazdasági, a környezeti és a társadalmi tényezők egyenrangú érvényesülésében elvileg érdekelt különböző szakmacsoportok összefogása is.

Az európai civil társadalmi erők sem voltak képesek arra, hogy érdemben átalakítsák, újraszabják a társadalmi gyakorlatot, a fejlesztési politikai döntéseket, hogy erőviszonyaikkal támogassák az elmélet gyakorlati érvényesülését. De hiányzott az a politikai akarat is, amely az európai társadalmak (jóllehet országonként és politikai rendszerenként differenciált módon és mértékben) kiszorított társadalmi csoportjai előtt megnyitja a társadalmi participáció lehetőségeit, s ezzel is kinyitja a társadalmi integrációt biztosító részvétel kapuit.

De koncepcionális problémák miatt nem volt képes sem a Brundtland-jelentés, sem pedig az annak felfogását követők – amelyek pedig igen számosak, ezt mutatja például Susan Murcott, aki a fenntarthatóság 57 meghatározását találta meg (Fleischer, 2002) –, hogy a gazdasági, a környezeti és főként a társadalmi szempontrendszereket valóban összekapcsolják. S bár mind a három rendszer jelentőségét hangsúlyozták, a gazdasági tényezőknek (érdekeknek), illetve a környezeti összefüggéseknek továbbra is egyértel-

műen prioritást adtak, a társadalmi szempontok jelentőségét csak a gazdasági (és környezeti) tényezők működésének a szempontjai alapján tartották fontosnak.

Talán ezért is számos kutató kitart amellett, hogy a társadalmi krízisek megoldása érdekében továbbra is a gazdasági fejlődés egyoldalú dinamizálására, vagy másképp fogalmazva a gazdasági versenyképesség erősítésére van szükség. S ahogy erre már korábban is utalás történt, olyan európai tudósok is vannak, akik szerint vissza kell szorítani a még mindig létező európai modellt, az állam szociális szerepvállalását és az állami újraelosztást, és erősíteni kell az amerikai jellegű, inkább piaci alapú modellt, mivel a társadalmi szempontok biztosításához hiányoznak a szükséges állami források (Alesina–Giavazzi, 2006).

A Brundtland-jelentés megjelenését követően Európa jövője továbbra is kérdéses maradt, hiszen a gazdasági és társadalmi, de a környezeti problémák is tovább éleződnek, a társadalmi feszültségek eszkalálódnak. Ma már egész Európa számára, a nemzeti kormányok, a tudományos közösség számára is egyre nyilvánvalóbb, hogy a világ-, illetve az európai gazdasági válságok folyamatosan újratermelődnék, s azok újabb és újabb kedvezőtlen társadalmi következményekkel, potenciális társadalmi konfliktusveszélyekkel járnak. Az éleződő társadalmi strukturális egyenlőtlenségek, az éles társadalmi polarizáció, a különböző területi szintek társadalmi és gazdasági differenciáltságai, a globális (egyben az európai uniós csatlakozási) előnyökből kirekesztett társadalmi csoportok növekvő köre, a nagyvárosi térségek közötti ellentmondások, a városok és a falvak egyenlőtlenségei, a centrumok és a perifériák, a perifériák között szerveződő modern dichotómiák újszerű, a régieken túllépő társadalmi megoldásokat várnak. Ezt az új megoldást egy másik kiemelkedő koncepció, a Stiglitz-jelentés kínálja. A Stiglitz-jelentés elméleti modellje ugyanis egyértelműen túllép nemcsak a Brundtland-jelentésén, hanem egy sor egyéb elemzésen és policy-koncepción is. Mivel (az adott esetben a fenntartható fejlődés biztosítása érdekében) már nem a gazdasági növekedésre és annak társadalmi és környezeti fenntarthatósági szempontjaira koncentrálnak, hanem a (fenntartható) társadalmi fejlődésből, a társadalmi jólét központi jelentőséggel rendelkező fogalmából indul ki, és abba helyezi bele három egyenrangú pilléreként a gazdaságot, a környezetet és a társadalmat.

A Stiglitz-jelentésre alapozott társadalmi fejlődési modell elméleti jelentősége igen nagy, hiszen átfogó, egyben új választ kínál a mai világgazdasági és társadalmi problémák kezelésére, a társadalmi integráció és fejlődés lehetőségét úgy nyújtja, hogy közben a gazdaságot is dinamizálja, de nem a termelésre, hanem a vizsgált országok, térségek társadalmainak a jól-létére helyezi a hangsúlyt. Ez a szemlélet (megfelelő társadalmi és politikai támasztékok esetében) alkalmas lehetne arra, hogy megreformálja az európai országok társadalmi (közte városfejlesztési) gyakorlatait, és egy társadalmi beállítottságú, a társadalmi érdekek integrálására képes, új típusú versenyképességi modellt hozzon létre. Ez az új modell elvileg képes arra, hogy a korábbi jóléti állami hagyományokra építsen, hogy az érintett társadalmi rétegeket integrálja, a széles körű participációs folyamatok segítségével is dinamizálja a gazdaságot, a társadalmak minden szereplőjét. Ehhez azonban új tudományos kutatásokra, empirikus adatok gyűjtésére, az Európai Unió egyes országai társadalmi jól-lét jelenségeinek a feltárására, egyszersmind az elmélet erősítésére, igazolására, vagy elvetésére is szükség van. Ez a tanulmánykötet ehhez a célhoz kíván adalékot nyújtani.

I. FEJEZET

ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK